

dr hab. Przemysław Słowiński
Akademia im. Jakuba z Paradyża

*Gorzów Wielkopolski – zarys dziejów wraz z uwzględnieniem
historycznych aspektów pochodzenia nazwy miasta*

Wprowadzenie

Gorzów Wielkopolski to polskie miasto na prawach powiatu, leżące w zachodniej Polsce, siedziba wojewody lubuskiego. Jest drugim pod względem wielkości miastem województwa lubuskiego. W mieście funkcjonują uczelnie wyższe: Akademia im. Jakuba z Paradyża (uczelnia akademicka), Wyższa Szkoła Biznesu (uczelnia zawodowa), Filia Akademii Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu (punkt dydaktyczny); działają instytucje kultury, takie jak: Filharmonia Gorzowska, Jazz Club „Pod Filarami”, Teatr im. Juliusza Osterwy, Muzeum Lubuskie im. Jana Dekerta.

Liczące obecnie nieco ponad 115 tys. mieszkańców miasto posiada długą historię sięgającą wieków średnich. Przez zdecydowaną część swej historii było miastem niemieckim, a zmiany granic w 1945 r. oraz przypisanie poszczególnych terytoriów do państw, wynikające z międzynarodowych rozstrzygnięć kończących II wojnę światową, spowodowały, że miasto znalazło się w zarządzie państwa polskiego, następnie stało się integralną częścią państwa polskiego. Na temat miasta Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski powstały opracowania polskich i niemieckich badaczy oraz popularyzatorów wiedzy z zakresu historii, kultury, administracji, literatury, prasy, edukacji i innych. Wśród nich należy

wymienić przede wszystkim prace historyczne Dariusza Rymara¹, ale również Joachima Bensykiewicza, Zygmunta Borasa, Andrzeja Wędzkiego, Edwarda Rymara, Hieronima Szczegóły, Przemysława Słowińskiego, Katarzyny Taborskiej, Jerzego Zysnarskiego, Krystyny Kamińskiej, Zbigniewa Rudzińskiego i innych².

Przygotowując niniejsze opracowanie, wykorzystano zarówno istniejące opracowania badaczy, jak również materiały publikowane w dziennikach urzędowych krajowych, resortowych i lokalnych, ponadto akta znajdujące się w zasobach Archiwum Państwowego w Gorzowie Wielkopolskim, Archiwum Państwowego w Szczecinie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Za zasadne uznano przedstawienie zagadnienia w ujęciu syntetycznym przy zachowaniu konstrukcji problemowo-chronologicznej.

Lokacja miasta

Gorzów Wielkopolski – Landsberg an der Warthe to miasto o historii liczącej już niemal dziewięć stuleci. Powstało na obszarze, który w średniowieczu był przedmiotem zainteresowania władców niemieckich, polskich, plemion Pomorzan czy Wieleatów. Dla Brandenburgii tereny, o których mowa, stanowiły kierunek ekspansji i wzmacniania potencjału tego kraju, a dla Polski były to zachodnie kresy państwa, jak i najstarszej dzielnicy Wielkopolski. Ważnym wydarzeniem w ekspansji

¹ M.in.: D. Rymar, *Gorzów Wielkopolski 1945-1998. Przemiany społeczno-gospodarcze*, Szczecin – Gorzów Wielkopolski 2005; *Gorzów Stolica ziemi Lubuskiej 1945-1950*, Gorzów Wielkopolski 2015; *Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski 1257-1998*, Gorzów Wielkopolski 1998; *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Solidarność w Regionie Gorzów Wielkopolskim*, t. 1-4, Gorzów Wielkopolski 2010-2014; *Trudne gorzowskie początki. Z dziejów gorzowskich instytucji*, Gorzów Wielkopolski 2001; *Usunięcie z PPR wicewojewody Poznańskiego Floriana Kreonkego w świetle dokumentu zespołu Komitet Powiatowy Polskiej Partii Robotniczej w Gorzowie Wielkopolskim z 16 października 1948*, [w:] *Województwo poznańskie w latach 1945-1950*, red. K. Białecki, S. Jankowiak, R. Reczka, Poznań 2022 i inne.

² M.in.: J. Bensykiewicz, Z. Boras, A. Wędzki, *Dzieje Gorzowa*, t. 1, Gorzów Wielkopolski 1990; K. Kamińska, Z. Rudziński, *Gorzów Wielkopolski – miasto na siedmiu wzgórzach*, Kraków 2007; B. Kucharski, *Gorzów Wielkopolski i okolice – przewodnik*, Poznań 1981; P. Słowiński, *Gorzów Wielkopolski – centrum władz rządowych, kościelnych i prasy dla Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1950*, [w:] *Powrót do Macierzy? Ziemia Zachodnie i Północne w Polsce Ludowej*, red. M. Fic, Katowice 2020, *Obrazy z życia społecznego w powojennym mieście na łamach „Ziemi Gorzowskiej”*, *Ziemia Lubuska* (1), red. A. Maksymowicz, Zielona Góra 2015; *Prasa gorzowska w latach 1945-1953*, [w:] *Oblicza prasy Ziemi Zachodnich w latach 1945-2012*, red. A. Bucek, P. Bartkowiak, D. Kotlarek, Zielona Góra 2013, *Reklamy i ogłoszenia w tygodniku „Ziemia Lubuska” jako źródło informacji o życiu miasta*, *Ziemia Lubuska* (4), Zielona Góra 2018; H. Szczegóły, *Działalność Ekspozytury Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego w Gorzowie Wlkp.*, „Przegląd Zachodni” 1967, nr 5, s. 109-123; K. Taborska, *piśmiennictwo postlandsberskie*, Gorzów Wielkopolski 2017; J. Zysnarski, *Encyklopedia Gorzowa*, Bydgoszcz 2007.

Brandenburgii i przejściem kontroli nad terenami, o których mowa, było zawarcie w 1254 r. układu o małżeństwo Konrada – syna Jana I margrabiego brandenburskiego, z Konstancją – córką Przemysła I księcia wielkopolskiego³. Posagiem miało być terytorium kasztelanii santockiej z wyłączeniem samego grodu w Santoku. Wkrótce po zawarciu układu przedmałżeńskiego margrabiowie przejęli kontrolę nad przyznanym im terenem⁴. Jest bardzo prawdopodobne, że następstwem tego stała się lokacja miasta Landisberch Nova. 2 lipca 1257 roku margrabia brandenburski Jan [Jochan] I z dynastii Askańskiej⁵, na podstawie przywileju, opartego o zasady prawa magdeburskiego, ustanowił zasadźcą miasta rycerza Alberta [Albrechta de] Luge. Ponadto nadał mu trzecią część dochodów czynszu działek przeznaczonych na budownictwo miejskie, pól uprawnych, z młynów na rzece, a także grzywien sądowych. Albert otrzymał również w lenno 64 włók poza miastem i wszystkie dochody z młynów, które tam zbuduje⁶.

Zgodnie z zasadami lokacyjnego prawa magdeburskiego centralnym punktem miasta był rynek / plac targowy, w obrębie którego powstał ratusz, kościół oraz pręgierz.

Gospodarka

Wydaje się bardzo prawdopodobnym, że idea lokowania nowego ośrodka była związana z założeniami planu ekspansji Brandenburgii nie tylko w sensie geopolitycznym, ale również gospodarczym. Miasto miało stanowić przeciwwagę dla niedalekiego polskiego Santoka tak w znaczeniu militarnym, jak i handlowym⁷.

³ Dyspensy udzielono 19 IX 1255 r., a małżeństwo zawarte zostało dopiero w 1260 r.

⁴ J. Bensykiewicz, Z. Boras, A. Wędzki, dz. Cyt.

⁵ Dynastia askańska to niemiecki ród, którego poszczególne gałęzie panowały od XI do XX wieku w: Anhalt, Brandenburgii, Lüneburg, Saksonii, Saksonii-Lauenburg. Linia brandenburska panowała w latach 1157-1320, natomiast linia na Anhalt istnieje do dziś. Z tej dynastii wywodziła się Sophie Friederike Auguste von Anhalt-Zerbst urodzona 2 maja 1729 r. w Szczecinie, znana jako Katarzyna II cesarzowa Rosji.

⁶ Włoka średniowieczna miara powierzchni, odpowiadająca wielkością łanowi chełmińskiemu, 1 włoka (nowochełmińska), 1 włoka chełmińska (staropolska) = 30 mórg = 17,955 ha = 179550 m².

⁷ Santok pomiędzy X-XII wiekiem stanowił istotny gród w kontekście dziejów Polski. Położenie na krańcu terytorium piastowskiego, a przede wszystkim na szlaku handlowym stanowiło istotny przyczynek do ustanowienia tam kasztelanii oraz archidiakonatu, czyli diecezjalnej jednostki administracyjnej (od X w.) niższego rzędu

W celu nadania miastu siły gospodarczej w przywileju lokacyjnym wymieniono uposażenie miasta: 104 łany ziemi uprawnej, 50 łanów pastwisk. Mieszkańcy otrzymali prawo do połowu ryb w rzece Warcie (pół mili w górę rzeki od miasta i jedną milę w dół), budowania młynów na rzece Kłodawce w obrębie gruntów miejskich, wzniesienia budynków służących do wykonywania zajęć handlowych wraz z możliwością pobierania czynszu z ich wydzierżawiania, wolnizny (wolnienia z płacenia podatków i ceł) na okres 10 lat⁸. W ciągu pięciu miesięcy od momentu lokowania zostało zabezpieczone palisadą, a w późniejszym czasie fosą i ceglanymi murami⁹. Wzmocnienie miasta było istotnym zagadnieniem w kontekście powodzenia planu rozwojowego Brandenburgii, dlatego na podstawie przywileju z 20 lipca 1278 r., czynsze z ogrodów i winnic miejskich przeznaczono na fortyfikowanie miasta.

Odrębnym przywilejem, choć również z 1257 r., było otrzymanie przez Landisberch Nova prawa składu [*ius stapulae*], które nakładało na przejeżdżających przez miasto kupców obowiązek zatrzymania się w nim i wystawienia na sprzedaż przewożonych towarów. Z prawem składu wiązał się przymus drogowy, tenże zobowiązywał kupców do podróżowania ściśle określonymi szlakami, na których znajdowały się miasta mające prawo składu¹⁰. Z treści wydawanych w kolejnych dekadach przywilejów dotyczących składu towarów można wywnioskować, że z egzekwowaniem prawa w tym zakresie miasto miało pewne problemy.

Położenie miasta było atutem sprzyjającym różnicowanemu rozwojowi rolnictwa, hodowli zwierząt, eksploatacji zasobów leśnych i wodnych. W przypadku tych ostatnich także jako źródła pozyskiwania energii dla młynów wodnych. Warunki glebowe, klimatyczne i ukształtowanie terenu dawały także możliwość uprawy

zarządzanej w imieniu biskupa przez archidiakona. W narracji Anonima zwanego Gallem Santok został nazwany „strażnicą i kluczem królestwa”. Anonim zw. Gallem, *Kornika Polska*, Wrocław 1986, s. 82.

⁸ Po upływie tego czasu mieszczenie byli zobowiązani do uiszczania czynszów z pól i działek budowlanych w wysokości 1/4 wiardunku monety brandenburskiej, a cło w wysokości stosowanej w Brandenburgu. Byli również zobowiązani płacić margrabiemu po dwa denary z każdego wydzierżawionego kramu.

⁹ Umacnianie miasta było ważnym działaniem dla margrabiów brandenburskich, 20 VII 1278 r. wydano przywilej, na mocy którego czynsze należne margrabiom z ogrodów i winnic miejskich przeznaczone zostały na fortyfikowanie miasta.

¹⁰ *Encyklopedia średniowiecza*, 2006, s. 784; *Encyklopedia szkolna. Historia Polski*, 2015, s. 286.

winorośli, o których pierwsze wzmianki pochodzą już z 1278 r. Pod koniec XIV w. wiadomości na temat wina landsberskiego pojawiły się w statutach kapituły i biskupstwa kamieńskiego. Niewiele wiadomo o rozwoju rzemieślnictwa.

Przez wieki w życiu gospodarczym miasta istotną rolę odgrywała Warta umożliwiająca kontakty gospodarcze z ośrodkami handlowymi Wielkopolski i Brandenburgii. W XVII wieku ważną gałęzią miejskiej produkcji stało się tkactwo. Czynnikiem przyspieszającym rozwój Landsberga była budowa kolei. W 1857 r. spółka Ostbahn [Kolej Wschodnia] zbudowała linię z Kústrin [ob. Kostrzyn nad Odrą] do Landsberga. Dalszy rozwój sieci kolejowej przyczynił się do powstania połączeń ze Skwierzyną, Międzyrzeczem, Sulęcinem, Myśliborzem, a także położenie na linii kolejowej z Berlina do Królewca. Na początku XX w. natężenie ruchu kolejowego było tak duże, że zdecydowano się na budowę estakady kolejowej po to, aby nie blokować ruchu na ulicach, wzdłuż których pierwotnie biegła trasa.

W XIX-wiecznym mieście rozwijał się przemysł. W 1830 r. Carl Fredrich Stoecker założył fabrykę, w której powstawały maszyny i kotły parowe, maszyny do obróbki drewna, odlewy z żeliwa. W tym samym roku powstała fabryka Carla Ludwiga Jaehne produkująca kotły i maszyny parowe, lokomobile, młockarnie, kotły do palenia wapna. W 1843 r. Johan Gottlieb i Herman Paucsch rozpoczęli budowę zakładów produkujących wagony, statki, silniki spalinowe, maszyny i kotły parowe. W 1874 Gustaw Adolf Schröder założył fabrykę, w której produkowano kable, konopne sieci rybackie, liny i cumy do statków rzecznych. W 1883 r. Max Bahr założył fabrykę produkującą worki jutowe, plandeki.

Pod koniec lat dwudziestych XIX w. jeden z aptekarzy zaczął produkować gaz w celu oświetlania ulicy przed swoim zakładem, ale dopiero w 1857 roku powstała w mieście gazownia. Produkowany w niej gaz początkowo wykorzystywano do oświetlania miasta 180 latarniami gazowymi zakupionymi w tym celu przez miasto.

Po drugiej wojnie światowej Gorzów Wielkopolski stał się miastem przemysłowym z takich zakładów, jak: Zakłady Przemysłu Jedwabniczego

„Silwana” (1949-2014), Zakłady Włókien Chemicznych „Stilon” (od 1951), Zakłady Mechaniczne „Ursus” (1949-2000), Zakłady Mechanizacji Budownictwa „Zremb” (od 1955). Wymienione przedsiębiorstwa oferowały dobre warunki płacowe, mieszkaniowe. W okresie PRL fabryki zatrudniały tysiące pracowników, wpływały na wzmacnianie potencjału przemysłowego miasta.

Kataklizmy

Miasto wielokrotnie było doświadczane kataklizmami takimi jak: pożary (21), powodzie (31), szarańcza (3). Według informacji prezentowanych w ramach wystawy na temat historii miasta w Muzeum Lubuskim im. Jana Dekerta pożary niszczące miasto wybuchały w: 1345, 1350, 1495, 1571, 1580, 1583, 1588, 1647, 1684, 1709, 1712, 1765, 1768, 1835, 1840, 1842, 1845, 1905, 1911, 1913, 1945.

Powodzie pustoszyły miasto w latach: 1373, 1408, 1445, 1564, 1570, 1578, 1579, 1581, 1586, 1588, 1599, 1623, 1624, 1628, 1651, 1665, 1684, 1709, 1712, 1785, 1789, 1790, 1804, 1810, 1814, 1816, 1830, 1838, 1845, 1850, 1888.

Miasto dotknęła także trzykrotnie klęska szarańczy w latach: 1338, 1542, 1828¹¹.

Poza wymienionymi kataklizmami miasto było niszczone także podczas działań wojennych toczonych przez cały okres istnienia miasta do 1945 r.

Kultura i nauka

W robotniczym mieście zadbano o powołanie instytucji kultury i szkolnictwa. Od 1945 r. doraźnie, a od 1946 r. na stałe działał Teatr Miejski (okresowo jako filia Państwowego Teatru Polskiego w Poznaniu), obecnie Teatr im. Juliusza Osterwy w Gorzowie Wielkopolskim, Jazz Club „Pod Filarami”. Organizowano cykliczne wydarzenia: Gorzowskie Konfrontacje Teatralne (1961-1979), Gorzowskie Spotkania Teatralne (od 1983 r.), Konfrontacje Fotograficzne (od 1974), Reggae nad Wartą –

¹¹ Informacje przytoczono za: tablice narracyjne wystawy stałej dotyczącej dziejów Landsberga / Gorzowa Wielkopolskiego w filii Muzeum im. Jana Dekerta w Gorzowie Wielkopolskim, Spichlerz przy ul. Fabrycznej 1-3.

festiwal muzyki reggae, organizowany w miejskim Amfiteatrze w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1986-1991, następnie w latach 2005-2010, oraz od 2012 r. i inne. Niemniej dla władz peerelowskich działalność kulturalna w Gorzowie Wielkopolskim nie była tak istotna jak rozwój przemysłu. Zapewne nie pomógł fakt zdegradowania w 1950 roku tego miasta do rangi ośrodka powiatowego. Po utworzeniu województwa gorzowskiego (1975-1998) ośrodkiem o wyższej randze w ramach regionu ziemia lubuska pozostała Zielona Góra.

W 1947 roku zainicjowano działalność Wyższego Seminarium Duchownego pw. Chrystusa Króla w Gorzowie Wielkopolskim, ale od roku akademickiego 1961/1962 zostało przeniesione do Gościkowa – Paradyża. W 1958 r. powstało Studium Nauczycielskie, które w 1971 r. przeniesiono do Zielonej Góry. W to miejsce powstała filia Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu¹². W latach dziewięćdziesiątych XX w. działał w mieście Zespół Kolegiów Nauczycielskich. Także w ostatniej dekadzie poprzedniego stulecia rozpoczęła działalność niepubliczna Zachodniopomorska Szkoła Biznesu – Business College [ob. Wyższa Szkoła Biznesu w Gorzowie Wielkopolskim] oraz Publiczna Gorzowska Szkoła Wyższa. Wszystkie z wymienionych instytucji edukacyjnych kształciły wyłącznie w wyspecjalizowanym zakresie. Dopiero po 2010 roku Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa [ob. Akademia im. Jakuba z Paradyża] zaczęła na szeroką skalę rozwijać kierunki kształcenia, dzięki czemu od 2016 roku w mieście funkcjonuje uczelnia akademicka, obecnie Akademia im. Jakuba z Paradyża będącą uczelnią dydaktyczno-badawczą z pełnią praw akademickich¹³.

Religia

Osadnicy przybyli w XIII w. i wraz z zasadźcą byli katolikami.

¹² Obecnie Filia Akademii Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu.

¹³ P. Słowiński, *Historia – Tradycja – Współczesność. Dwadzieścia lat uczelni im. Jakuba z Paradyża*, Gorzów Wielkopolski 2018, s. 11-20.

Pierwotnie mikroregion landsberski/gorzowski podlegał jurysdykcji biskupów poznańskich. Dla obszarów położonych między Notecią a Iną, oraz Myślą a Drawą utworzono odrębną prepozyturę z siedzibą w Santoku. Wprawdzie najstarszy wspomniany w źródłach prepozyt santocki Czesław występuje dopiero w latach 1232-1236, jednak przyjmuje się, że prepozyturę założono wcześniej, może nawet u schyłku XII w. Zapewne w związku z lokacją miasta w 1257 r. doszło do fundacji kościoła parafialnego pw. Najświętszej Marii Panny, jego budowa została ukończona pod koniec ok. 1290 r. Najstarsza, pośrednia wzmianka o nim pochodzi z 1297 roku (kiedy wspomniany został proboszcz), a więc dopiero 40 lat po lokacji miasta. W 1489 roku do świątyni dobudowano prezbiterium, natomiast w 1621 roku nadbudowano wieżę oraz przykryto ją hełmem barokowym. Bardziej znaczące zmiany w strukturze świątyni miały miejsce w jej wnętrzu. Po przejściu mieszczan na luteranizm (XVI w.) zmieniono wystrój wnętrza kościoła, m.in. zlikwidowano szesnaście z siedemnastu ołtarzy, powstały także balkony. Na początku XX wieku w wieży umieszczono kapsułę czasu, którą ujawniono podczas remontu po pożarze z 2017 r. W 1945 r. w związku z przyporządkowaniem Gorzowa do Polski świątynię przekazano polskiemu Kościołowi katolickiemu. W grudniu 1945 r. podniesiono go do rangi katedry. W kolejnych latach regotyzowano wnętrze i dostosowywano do potrzeb liturgii katolickiej¹⁴.

Władcy Brandenburgii skutecznie dążyli do oderwania pozyskiwanych terenów od związków z biskupstwem poznańskim. Margrabiowie stopniowo ograniczali władzę ordynariuszy poznańskich, aby w końcu przyporządkować do związanej niemieckim Kościołem katolickim diecezji kamieńskiej. Przez blisko trzy pierwsze dekady XIV wieku biskupi poznańscy prowadzili zabiegi w celu odzyskania utraconych terenów, ale nie przyniosły one żadnych rezultatów. Granice diecezji poznańskiej i kamieńskiej ustalono w oparciu o rzeki Wartę, Noteć i Drawę. To rozstrzygnięcie spowodowało, że miasto w granicach lokacyjnych znalazło się w

¹⁴ A. Dębska, *Kościół katedralny w Gorzowie Wielkopolskim*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2017, t. 14.

obrębnie diecezji kamieńskiej, a przedmieście z kaplicą św. Jerzego na lewym brzegu Warty nadal było w obrębnie diecezji poznańskiej¹⁵.

Po 1312 roku granice diecezji poznańskiej i kamieńskiej ustaliły się na Warcie, Noteci i Drawie. Wskutek tego niewielki obszar ziem wchodzących w skład Nowej Marchii, a położonych na południe od Warty, pozostał nadal w granicach diecezji poznańskiej. Prawobrzeżny Gorzów obejmujący miasto lokacyjne w murach z przedmieściami znalazł się w obrębnie diecezji kamieńskiej, natomiast jego przedmieście z kaplicą św. Jerzego na lewym brzegu Warty pozostało w obrębnie diecezji poznańskiej. Taki porządek obowiązywał do czasów reformacji. W wyniku wprowadzanych zmian w nurcie reformacji biskupstwo kamieńskie przestało istnieć. Struktury Kościoła katolickiego na obszarze Brandenburgii zaczęły odradzać się w XIX w. Gorzów podporządkowany był diecezji berlińskiej. Po zakończeniu II wojny światowej, w związku z nieuregulowanymi zagadnieniami dotyczącymi granicy polsko-niemieckiej, Gorzów Wielkopolski, został siedzibą administratury apostolskiej Kamieńskiej, Lubuskiej i Prałatury Pilskiej, którą pokierował infułat Edmund Nowicki. Po uregulowaniu kwestii granicy polsko-niemieckiej zgodnie z zasadami prawa międzynarodowego oraz kanonicznego w 1972 roku powołano diecezję gorzowską¹⁶. Gorzów Wielkopolski do 1992 roku pozostawał siedzibą biskupów diecezjalnych. Wtedy to przeniesiono ją do Zielonej Góry jako siedziby biskupów diecezji zielonogórsko-gorzowskiej. Pierwsze, skromne wzmianki o osadnictwie żydowskim w Landsbergu pochodzą z XV w. Ponowne informacje (po wygnaniu z Brandenburgii w poł. XV w.) o ich osadnictwie w mieście pochodzą z XVII w. Uformowana w tym czasie wspólnota liczyła ok. 20 rodzin. W 1755 r. powstał pierwsza synagoga, a w 1854 r. kolejna odpowiadająca ówczesnym potrzebom, zniszczona w trakcie nocy kryształowej 9-10 listopada 1938 roku. W 1932 r. gmina

¹⁵ Kościół pw. św. Jerzego nie istnieje współcześnie, pamiątką po jego istnieniu, wskazującą miejsce wybudowania, jest ul. Św. Jerzego znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie C.H. Nova Park.

¹⁶ Więcej zob.: E. Błaszkowski, P. Słowiński, *Administracja Apostolska Kamieńska Lubuska i prałatury Pilskiej 1945-1950. Zarys Zagadnienia*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe regionu lubuskiego*, red. E. Skorupska-Raczyńska, t. II, Gorzów Wielkopolski 2005, s. 10. *Struktura administracji kościelnej na ziemiach zachodnich po II wojnie światowej. (Na przykładzie diecezji gorzowskiej)*, [w:] *Zeszyty Naukowe PWSZ w Gorzowie Wielkopolskim*, Gorzów Wielkopolski 2008, s. 71-80.

synagogalna obejmowała ok. 600 osób. Gorzowską wspólnotę Żydów tworzyły rodziny zamożne, współtworzące elitę gospodarczą i kulturalną miasta. Po zakończeniu I wojny światowej wspólnota stała się celem ataków. Po dojściu do władzy nazistów represje znacząco nasilono, doprowadzając do zmniejszenia członków wspólnoty do 97 osób. Przyjmuje się, że ostatni gorzowscy Żydzi zostali wywiezieni z miasta w 1942 roku¹⁷.

Przynależność państwowa i administracyjna miasta

Albert de Luge – zasadzca miasta – otrzymał także urząd dziedzicznego sołtysa, co było powszechne w czasach, o których jest mowa. W imieniu margrabiego sprawował władzę wykonawczą i policyjną na terenie miasta, a także przewodniczył sądowi ławniczemu. Niemniej ród założyciela stosunkowo szybko zniknął z kart historii miasta. Pod koniec XIII w. widoczna stała się tendencja do uniezależnienia się gminy od władzy sołtysa. Pomimo tego, że dokument z 1299 roku poświadcza, iż noszący imię ojca, najstarszy syn zasadzcy, przejął urząd sołtysa, to z początkiem XIV wieku stosunki organizacji i zarządzania miastem zaczęły ulegać zmianie¹⁸. We wcześniejszym dokumencie (1297 r.) występują już rajcy [consules]. Niestety nie są znane źródła dokumentujące proces wyłonienia się rady miejskiej z burmistrzem na czele, ale zapewne miało to miejsce w XIV w. Ważnym krokiem w kierunku zdobycia przez miasto większej samodzielności było uzyskanie przywilejem, wystawionym przez Waldemara 8 kwietnia 1317 r., prawa, na podstawie którego mieszkańcy gorzowscy zostali zwolnieni od odpowiadania przez sądem krajowym poza miastem, a wszystkie sprawy mieli rozstrzygać ich sołtys, ławnicy i rajcowie.

Istotne zamiany w zarządzaniu miastem nastąpiły dopiero w XIX w. Zwiększono wpływ mieszkańców na władze lokalne, w tym zakresie wprowadzono

¹⁷ S. Janicka, *Judaica w zasobach Archiwum Państwowego w Gorzowie Wielkopolskim*, [w:] *Żydzi na Środkowym Nadodrzu*, cz. 1, red. M. Wojecki, Zielona Góra 1996; J. Sygnecki, *Żydzi w Gorzowie w latach 1933-45*, „Lamus” 2007, nr 16.

¹⁸ E. Rymar, *Albert zwany „z Luge”, zasadzca Gorzowa i jego rodzina*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1996, nr 3, s. 211-212.

wybory powszechne, Rada Miejska stała się organem władzy uchwałodawczej, a Magistrat wykonawczej¹⁹.

Landsberg od momentu powstania do 1945 r. związany był Cesarstwem Niemieckim, a w jego ramach z Brandenburgią, a szczególnie z Nową Marchią, której granice zostały ukształtowane w XIII w. przez władców z domu askańskiego, a w latach 1402-1454/55 znajdowała się pod rządami Krzyżaków. W okresie panowania Jana z Kostrzyna (1535-1571) Nowa Marchia posiadała status niezależnego państwa w ramach Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Po 1571 r. powróciła do Elektoratu Brandenburgii. Z początkiem XVIII w. została częścią Królestwa Prus, a od 1871 r. Cesarstwa Niemieckiego. Po 1918 r. znalazła się w granicach Republiki Weimarskiej a następnie III Rzeszy.

Od 1631 roku do 1650, z krótkimi przerwami, Landsberg znajdował się pod okupacją szwedzką. W okresie wojny 7 - letniej (1756-1763) oraz wojen napoleońskich (1806-1812) Landsberg przejściowo zajmowały wojska rosyjskie.

W 1892 r. Landsberg zyskał status miasta na prawach powiatu [Stadkreis], przyporządkowanego do rejencji frankfurckiej w prowincji Brandenburgia. W styczniu 1945 r. Rząd Tymczasowy, powstały z inicjatywy Sowietów, zaczął opracowywać plany związane z włączeniem ziem Zachodnich i Północnych w granice państwa polskiego. W myśl tych planów większość obszaru Nowej Marchii miała zostać przyznana (wraz z pozostałymi obszarami tworzącymi od 1945 r. ziemie zachodnie i północne) Polsce²⁰. W związku ze zbliżaniem się wojsk sowieckich

¹⁹ *Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski. Jedno miasto – Wspólna historia. Zwei Namen – Eine Geschichte*, red. F. Neininger, J. Sikorski, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 16.

²⁰ Decyzje w tym zakresie zapadły podczas konferencji w Poczdamie (17.07-2.08.1945), tereny, o których mowa, zostały oddane Polsce w zarząd. Podpisanie układu zgorzeleckiego (6.07.1950) między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej w myśl prawa międzynarodowego nie przesądzało o zmianie statusu Ziem Zachodnich. Dopiero podpisanie układu między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków stało się podstawą w świetle prawa międzynarodowego do uznania Ziem Zachodnich za integralną część ziem polskich. Na podstawie: *Układ między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej, podpisany w Zgorzelcu dnia 6 lipca 1950 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 28 października 1950 r.)*, Dz.U. z 1951 r., nr 14, poz. 106; *Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków, podpisany w Warszawie dnia 7 grudnia 1970 r. oraz Oświadczenie rządowe z dnia 5 czerwca 1972 r. w sprawie wymiany dokumentów ratyfikacyjnych Układu między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką*

w ostatnich dniach stycznia 1945 r., znacząca liczba ludności niemieckiej opuściła miasto. Rosjanie weszli bez walki do Landsberga. Przez kilka następnych miesięcy sowieccy komendanci wojenni sprawowali w mieście, podobnie jak i w regionie, nadrzędną władzę. Precyzyjny zakres ich działań jest trudny do wychwycenia ze względu na brak dostępu do dokumentów²¹. Pobyt wojsk radzieckich przyczynił się do powstania znaczących strat materialnych w mieście w wyniku dokonywanych przez czerwonarmistów podpaień oraz dewastacji substancji miejskiej.

14 marca 1945 r. polski Rząd Tymczasowy ze względu na specyficzną sytuację tego obszaru podzielił Ziemię Zachodnie na okręgi i obwody odpowiadające województwom i powiatom. Landsberg znalazł się na obszarze Okręgu III – Pomorze Zachodnie, (do którego przypisano dzisiejszą większą część województwa lubuskiego). W lutym przybyli do miasta pierwsi polscy osadnicy. Wkrótce też powołano władze miejskie i obwodowe [powiatowe].

Przez pierwsze tygodnie polskie władze administracyjne używały nazwy Landsberg, wykorzystywały także niemieckie druki i pieczęcie. Następnie pojawiła się nazwa Gorzów oraz Gorzów nad Wartą. W tym samym czasie koleje przemianowały stację kolejową na Kobylą Górę. W drugiej połowie roku zaczęto używać nazwy Gorzów Wielkopolski. Drugi człon zapewne pojawił się w związku z włączeniem miasta do województwa wielkopolskiego, a także wprowadzeniem przez władze rządowe wytycznych dotyczących nazewnictwa na tzw. Ziemiach Zachodnich oraz poświadczania ich przynależności do Polski, poczynając od czasów piastowskich²². W przypadku Gorzowa nie było to trudne, gdyż wykorzystano fakt przynależności tych ziem do państwa polskiego z początków jego istnienia (przed

Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków, podpisanego w Warszawie dnia 7 grudnia 1970 r.; Dz.U. z 1972 r., nr 24, poz. 168 i 169.

²¹ P. Słowiński, *Administracja terytorialna województwa szczecińskiego w latach 1945-1950*, Gorzów Wielkopolski 2008, s. 15-17.

²² Więcej zob. P. Słowiński, *Zmiana nazw miejscowości, na terenie ziem zachodnich i północnych w świetle publikacji dzienników urzędowych*, [w:] *Post hominum memoriam. Profesorowi Januszowi Farysiowi uczniowie i przyjaciele*, red E. Skorupska-Raczyńska, P. Słowiński, Gorzów Wielkopolski 2009; idem, *Wprowadzanie polskiego nazewnictwa po II wojnie światowej na ziemiach zachodnich na przykładzie województwa szczecińskiego. Rekonesans badawczy*, [w:] *Polska między wschodem a zachodem, t. II w kręgu polityki zagranicznej*, red A. Szczepańska, H. Walczak, A. Wątor, Toruń 2008.

lokowaniem miasta Landsberg). W związku z wytycznymi przesyłanymi przez rząd władze miejskie i obwodowe przystąpiły także do likwidowania, jak to określano, oznak niemczyzny na terenie miasta i w regionie. Dotyczyło to przede wszystkim urbanonimów, jak również napisów w języku niemieckim występujących np. jako nazwy sklepów itp. Pojawiały się także głosy o konieczności likwidacji napisów nagrobnych w języku niemieckim, ale w latach czterdziestych XX wieku odstąpiono od tego typu pomysłów²³.

7 lipca 1945 r., na podstawie rozporządzenia Rządu Jedności Narodowej Gorzów wraz z obwodami: pilskim, trzanieckim, strzeleckim, gorzowskim, skwierzyńskim, rzepińskim, sulęcińskim, międzyrzeckim, babimojskim, krośnieńskim, świebodzińskim, wschowskim, gubińskim zielonogórskim (wyłączonymi z okręgów Pomorze Zachodnie i Śląsk Dolny) został przypisany administracyjnie do województwa poznańskiego, stał się też stolicą regionu o nazwie Ziemia Lubuska²⁴. 29 maja 1946 r. Rada Ministrów uchwaliła rozporządzenie, na bazie którego zdecydowano o powstaniu ekspozytury Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego w Gorzowie Wielkopolskim²⁵. Jej działalność rozpoczęła się 27 listopada 1946 r., kierownikiem został dotychczasowy starosta gorzowski Florian Kroenke²⁶. Niemniej wydaje się, że idea powołania ekspozytury budziła zastrzeżenia przedstawicieli części ówczesnych władz terenowych, a być może i centralnych, czego potwierdzeniem może być ograniczanie rozszerzania działalności ekspozytury. W 1950 r. w myśl reformy administracyjnej Gorzów utracił swój status.

²³ P. Słowiński, *Obraz życia w powojennym mieście na łamach „Ziemi Gorzowskiej”*, „Ziemia Lubuska” 2015, nr 1. Więcej na temat początków polskiego Gorzowa Wielkopolskiego zob.: D. Rymar, *Trudne gorzowskie początki z dziejów gorzowskich instytucji* (teksty źródłowe z lat 1945-1948), Gorzów Wielkopolski 2001; *Gorzów Wielkopolski na tle przemian społeczno-politycznych w Polsce w latach 1945-1998*, Gorzów Wielkopolski 2001.

²⁴ Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Ziem Odzyskanych, sygn. 123, str. 17; Uchwała Rady Ministrów w sprawie wyłączenia z Okręgu Pomorze Zachodnie, Mazurskiego (Prusy Wschodnie) i Śląsk Dolny niektórych powiatów i przyznanie na terenie tychże powiatów wojewodom: Gdańskiemu, Biłostockiemu, Pomorskiemu i Poznańskiemu uprawnień Pełnomocników Okręgowych Rządu RP, M.P. 1945, nr 29, poz. 77; Archiwum Państwowe w Szczecinie, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 164, s. 308, sygn.165, s. 2; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziem Odzyskanych, Dz.U. z 1946 r., nr 28, poz. 177.

²⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie powołania ekspozytur urzędów wojewódzkich na obszarze Ziem Odzyskanych, Dz.U. z 1946 r., nr 28, poz. 178; „Poznański Dziennik Wojewódzki” 1946, nr 29.

²⁶ H. Szczegóła, *Działalność Ekspozytury Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego w Gorzowie Wlkp.*, „Przegląd Zachodni” 1967, nr 5, s. 113.

W nowo powołanym województwie zielonogórskim wszystkie władze umiejscowiono w Zielonej Górze. Przewodniczącym tamtejszej Wojewódzkiej Rady Narodowej wybrano Jana Musiała, który od stycznia 1949 r. pełnił obowiązki kierownika gorzowskiej ekspozytury Poznańskiego Urzędu Wojewódzkiego.

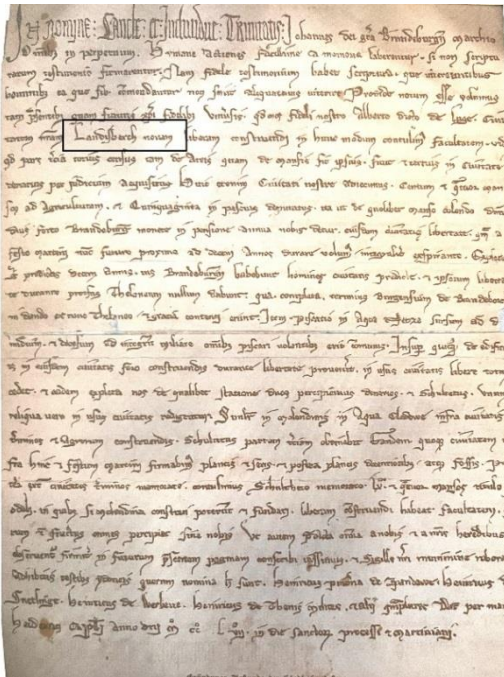
W wyniku podziału administracyjnego z 1950 r. Gorzów Wielkopolski włączono do województwa zielonogórskiego. W wyniku kolejnej reformy w 1975 r., na bazie której powstało województwo gorzowskie, miasto stało się siedzibą władz wojewódzkich. Od 1999 r. znajduje się na terenie województwa lubuskiego, nadal pozostaje siedzibą wojewody.

Nazwa miasta w przestrzeni historycznej

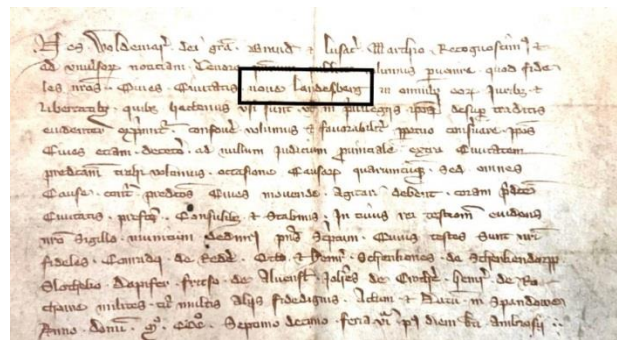
Badania w zakresie wyjaśnienia pochodzenia zarówno niemieckiej, jak i polskiej nazwy miasta prowadzone są od wielu lat przez historyków i językoznawców. Zachowane do współczesności archiwalia pozwalają na stosunkowo proste udokumentowanie zagadnienia pochodzenia nazwy w okresie przynależności do państwa niemieckiego. W odniesieniu natomiast do współczesnej nazwy poziom trudności jest znacznie wyższy, a ponadto wyjaśnienia wymaga każdy z jej członów. Pomimo ułatwień, z jakich może korzystać współczesny uczony (mowa tu o digitalizacji zbiorów archiwów i bibliotek, przez co obecnie można zdecydowanie łatwiej pozyskiwać szeroką gamę materiału badawczego niż przed laty), to podobnie jak poszukujący wyjaśnienia dawniej, tak i dziś napotykają na ograniczenie w postaci braku dostępności archiwaliów w zakresie wystarczającym do sformułowania wniosków definitywnie rozstrzygających istniejące wątpliwości.

W wyselekcjonowanym materiale, który poddano analizie na potrzeby niniejszego opracowania, znalazły się dokumenty z zasobu Archiwum Państwowego w Gorzowie Wielkopolskim, publikacje naukowe i popularne, prasa oraz materiały ikonograficzne.

Pierwszą udokumentowaną informację odnośnie nazwy miasta odnajdujemy w dokumencie lokacyjnym z 1257 r., gdzie nazwa występuje w brzmieniu Landisberch noua [Nowy Landsberg]²⁷.

Akt lokacji miasta wydany przez margrabiego brandenburskiego Jana I z 2 lipca 1257 r.
 Źródło: *Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski. Jedno miasto – Wspólna historia. Zwei Namen – Eine Geschichte*, red. F. Neininger, J. Sikorski, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 19.

Przywilej celny margrabiego brandenburskiego Ludwika (Starszego) dla miasta Landsberg dla ułatwienia odbudowy po pożarze i jako odszkodowanie za dokonane rabunki, 26 września 1348 r.
 Źródło: Archiwum Państwowe w Gorzowa, Kolekcja dokumentów, sygn. 2.

W przywileju celnym z 1348 r. nazwa występuje w brzmieniu noua Landsberg. Prawdopodobnie w XIV w. zaczęto stosować nazwę w odmiennym od pierwotnej brzmieniu, a mianowicie Landsberg, a kolejno Landsberg an der Warthe, a także skróconych form, takich jak: Landsberg/Warthe lub Landsberg a. Warthe. Proces ten widoczny jest w zachowanych dokumentach z kolejnych stuleci. Na ich podstawie można stwierdzić również, że brzmienie nazwy, o której mowa, było najdłużej obowiązującą (bo aż do 1945 r.) oficjalną nazwą miasta. Konsekwentnie

²⁷ Akt lokacji miasta wydany przez margrabiego brandenburskiego Jana I z 2 lipca 1257 r., *Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski. Jedno miasto – Wspólna historia. Zwei Namen – Eine Geschichte*, red. F. Neininger, J. Sikorski, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 19.

stosowały ją organy niemieckiej administracji krajowej, lokalnej oraz naturalnie władze miejskie, a także właściciele firm czy wydawcy np. kart pocztowych.

Exemplifikacją konsekwentnego stosowania nazwy miasta w okresie przynależności do państwa niemieckiego są: spis braków w ekwipunku i uzbrojeniu miast nowomarchijskich z 1599 r., szkic panoramy miasta z 1790²⁸, dokumentacja Krajowego Domu Ubogich z ok. 1800 roku²⁹, spis mieszczan z 1809 r.³⁰, ogłoszenie o zmianie w ruchu dylizansu pocztowego w związku z otwarciem linii kolejowej Kostrzyn–Krzyż w okręgu Naczelnej Dyrekcji Poczty we Frankfurcie nad Odrą z 11 października 1857³¹ itd.

Städte	Schmied	Lein	Schneid	Lein	Schneid
Castell	66	—	8	26	20
Sasow	57	23	29	23	40
Juchaczow	30	20	—	—	20
Wernsdorf	26	10	5	27	20
Wernsdorf	37	—	—	—	—
Wernsdorf	12	8	—	—	—
Wernsdorf	69	7	22	60	22
Wernsdorf	18	—	18	22	22
Wernsdorf	22	18	19	22	22
Wernsdorf	26	2	5	22	22
Wernsdorf	26	2	—	22	22
Wernsdorf	180	20	20	60	60
Wernsdorf	21	22	2	20	20
Wernsdorf	27	—	2	20	22
Wernsdorf	131	10	—	—	20
Wernsdorf	117	10	—	—	20
Wernsdorf	128	16	6	22	22
Wernsdorf	14	—	—	—	22
Wernsdorf	69	24	22	21	22
Summa	1267	222	180	570	512

Spis stwierdzonych braków po przeglądzie ekwipunku i uzbrojenia miast nowomarchijskich z 1599 r.

Źródło: *Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski. Jedno miasto – Wspólna historia. Zwei Namen – Eine Geschichte*, red. F. Neininger,

J. Sikorski, Gorzów 2010, s. 61.

²⁸ Landsberg an der Warthe – Panorama miasta z 1790 r. APG, Akta miasta Gorzowa, sygn. 4788.

²⁹ Dokumentacja Wojewódzkiego Urzędu Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze, Delegatura w Gorzowie Wielkopolskim, Krajowy Domu dla Ubogich/ Akademia im. Jakuba z Paradyża, ul. Teatralna 25.

³⁰ Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, Akta miasta Gorzowa, sygn. 4788.

³¹ *Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski. Jedno miasto – Wspólna historia. Zwei Namen – Eine Geschichte*, red. F. Neininger, J. Sikorski, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 93.

Karta pocztowa, I poł. XX w.

Źródło:

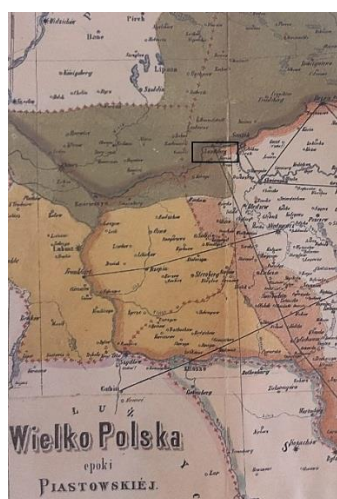
W zachowanych polskojęzycznych źródłach z ostatnich dwóch stuleci w odniesieniu do współczesnego miana Górzowa Wielkopolskiego możemy odnaleźć kilka nazw, a są to: Landsberg, Landsberg nad Wartą, Górzew, Górzow, Górzów oraz nieco egzotyczna Kobyła Góra. Przynajmniej od pierwszej połowy XIX wieku w języku polskim zaczęto używać nazwy zbliżonej do formy Górzów. W polskojęzycznym wydawnictwie pt. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym* w tomie pierwszym z 1843 r. w odniesieniu do niemieckiej nazwy miasta Landsberg leżącego nad Wartą na terenie Nowej Marchii zastosowano nazwę Górzew, którą wymieniono w części poświęconej opisowi Wielkopolski, a dokładniej grodom tej dzielnicy, wśród których jako ostatni na liście został wymieniony Santok. Autor, podając lokalizację Santoka, nakreślił ją w następujący sposób: „Santok, dawny zamek polskich Piastów, przy Ujściu Noteci do Warty o 1¼ mili od Landsbergu, czyli Górzewa, a o 6 mili od Ujścia, dziś wieś w Brandenburgii (po niemiecku *Santoch*)”³².

³² *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 1, Warszawa 1843, s. 127.

Santok, dawny zamek polski za Piastów, przy Ujściu Noteci do Warty o 1½ mili od Landsbergu czyli Gorzewa, a o 6 mil od Ujścia, dziś wieś w Brandenburgii (po niemiecku *Santoch*). Był on razem z włościami okolicznymi dziedzictwem Książąt W. Polskich, które Przemysław Ks. Poznański oddał w posagu córce poślubionej Konradowi Margrabi Brandeburskiemu w r. 1260, zachowując dla siebie zamek. Ale i ten zajął gwałtownie Konrad w roku 1265. Odebrał Przemysław II późniejszy Król Polski i zamek i osady w roku 1276, przyłączając do swojej dziedziczy W. Polskiej. Dopiero po zabiciu go w Rogoźnie przez Brandeburczyków dostał się im znowu roku 1296, ale w roku 1326 powrócono Polsce, aż nakoniec w roku 1370 opanował go znowu Otton Margrabia Brandeburski i we trzy lata potem jako swoje własność sprzedał Karolowi IV Cesarzowi. W Santoku jest opactwo Cystersów i do zamku przywiązany był tytuł Kasztelana mn.

Hasło odnoszące się do miejscowości Santok, w którym przytoczona jest nazwa Gorzew [Gorzów]
 Źródło: *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. 1, Warszawa 1843 r., s. 127.

W 1881 r. opublikowano czwarty tom *Kodeksu Dyplomatycznego Wielkopolski*, do którego dołączona była mapa pt. *Wielko Polska epoki Piastowskiej*, w tym przypadku zastosowano nazwę w brzmieniu Landsberg³³.

Mapa Wielkopolski epoki piastowskiej
 Źródło: *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 4, Poznań 1881.

W poszczególnych tomach *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych*

krajów słowiańskich publikowanego pod koniec XIX w. znajdują się hasła Landsberg i

³³ *Mapa Wielkopolski epoki Piastowskiej*, [w:] *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 4, Poznań 1881.

Gorzów. W tomie piątym opublikowanym w 1884 r. występuje hasło Landsberg oraz

Landsberg (niem.) nad Wartą, co ilustruje poniższy cytat.

„Landsberg (niem.), ob. *Gorzów*”³⁴.

„Landsberg (niem.) nad Wartą, mto w regencyi frankfurckiej w Prusiech, liczące do 20000mk., niegdyś mocno warowne w wojnie 30-letniej dobyte czterokroć przez Szwedów

Gorzowa i Ciecierzyna na Szląsku przez panów wielkopolskich i z pomieszania Landsberga brandenburskiego nad Wartą z Gorzowem szląskim, także Landsberg
zwanym”³⁵.

ИМЕНА КРОМІКА КІАШТОГНА. В Р. 1429 меш-
каңцы S. складали прызіегу крѳлуви Влady-
славови, наступком его и Witoldови, ks. li-
tewskiemu (Kykaczewski, Invent., str. 280).
Wiadomość o spaleniu S. w r. 1442 przez wo-
jewodę nazwiskiem „Robinsky“ (Wuttke,
Staedteb. d. L. Posen) powstała może ze
wzmianki Długosza (IV, 631) o zburzeniu Gó-
rzowa i Ciecierzyna na Szląsku przez panów
wielkopolskich i z pomieszania Landsberga
brandenburskiego (nad Wartą) z Górzowem
szląskim, także „Landsberg“ zwanym. W r.

Fragment hasła Skwirzyna

Źródło: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. V, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1884, s. 73-74.

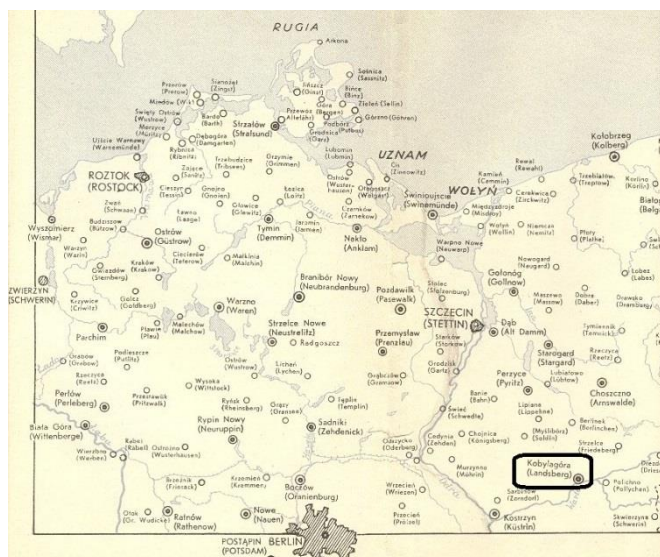
W 1934 r. za sprawą *Atlasu nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej* autorstwa Stanisława Kozierowskiego w odniesieniu do Landsberga autor zastosował nazwę Kobylagóra (pisownia oryginalna), której pochodzenie wyjaśniał w dość zagmatwany sposób, odnosząc się do toponimów występujących przed wiekami w okolicy miasta³⁶. Na temat teorii Kozierowskiego pisał m.in. Edward Rymar, pokazując możliwy tok dochodzenia do pochodzenia nazwy przez autora

³⁴ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. V, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1884, s. 73.

³⁵ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. X, red. B. Chlebowski i W. Walewski, Warszawa 1889, s. 750.

³⁶ Mapa Pomorza, [w:] *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej*, z. 1, Słupsk, Kołobrzeg, Szczecin, Pila, Poznań 1934.

Atlasu, jednocześnie obalił jego teorię dowodzącą, że Kobyla Góra to nazwa osady istniejącej w miejscu lokowania lub bliskiej okolicy Landsberga w 1257 r.³⁷

Mapa Pomorza [ob. Pomorze Zachodnie (PL), Mäkelborg-Vörpommern (DE)], z nazwami Landsberg i Kobyłgóra
Źródło: *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej*, z. I, Słupsk, Kołobrzeg, Szczecin, Piła, wyd. 2, Poznań 1945. Reprint, Szczecin 1990.

W 1945 roku w związku z zakończeniem II wojny światowej i przyjęciem przez mocarstwa zwycięskiej koalicji ustaleń w zakresie ładu powojennej Europy, w tym zmiany granic Rzeczypospolitej, przyznano naszemu krajowi w zarząd Ziemię Zachodnie i Północne (w propagandzie władz komunistycznych niesłusznie nazywanych Ziemią Odzyskanymi), czego konsekwencją były diametralne zmiany demograficzne. Przybywający na te tereny polscy osadnicy tworzyli podstawy życia społecznego. Jednym z pierwszych działań polskiej administracji były zmiany nazw miejscowości³⁸. W zachowanych z tego okresu dokumentach polskiej administracji początkowo zachowano niemiecką nazwę miasta Landsberg lub w brzmieniu Landsberg nad Wartą. Obie formy zachowały się w wytworzonej w tamtym czasie

³⁷ E. Rymar, *Dlaczego Gorzów był Kobylą Górą?*, „Ziemia Gorzowska” 1993, nr 93.

³⁸ Więcej zob.: Cz. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993; K. Kozłowski, *Pomorze Zachodnie w szesnastym i siedemnastym wieku (1645-1705). Społeczeństwo – władza – gospodarka – kultura*, Szczecin 2007; D. Rymar, *Gorzów Wielkopolski 1945-1998. Przemiany społeczno-gospodarcze*, Szczecin – Gorzów Wielkopolski 2005; idem, *Gorzów Stolica ziemi Lubuskiej 1945-1950*, Gorzów Wielkopolski 2015; idem, *Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski 1257-1998*, Gorzów Wielkopolski 1998; idem, *Gorzów, Trudne początki. Z dziejów gorzowskich instytucji (Teksty źródłowe z lat 1945-1948)*, wybór i opracowanie D. A. Rymar, Gorzów Wielkopolski 2001.

dokumentacji, możemy odnaleźć na drukach i pieczęciach³⁹. W kolejnych tygodniach polska administracja zaczęła stosować zamiast dotychczasowej niemieckiej nazwy Landsberg an der Warthe, także w brzmieniu Landsberg a. Warthe, spolszczoną Landsberg nad Wartą, Landsberg n/W, Landsberg n/Wartą lub polską w brzmieniach Gorzów, Gorzów nad Wartą, Gorzów n/W, Gorzów n/Wartą i ostatecznie Gorzów Wielkopolski. Początkowe zróżnicowanie w zakresie używanego brzmienia i zapisu nazwy miasta przez polską administrację wynikało z braku formalnego uregulowania w tym zakresie przyjętego ogólnie przez polski rząd.

Dlatego w rękopiśmiennym dokumencie opisującym działania związane z tworzeniem Milicji Obywatelskiej Tymczasowej z 28 III 1945 r. w nagłówku występuje nazwa Landsberg, ale jednocześnie w jego treści autor użył trzykrotnie nazwy w brzmieniu Landzberg, co najprawdopodobniej wynikało z niefrasobliwości autora i zastosowania fonetycznego zapisu nazwy miasta⁴⁰. Natomiast w sprawozdaniu z działalności administracyjnej burmistrza Piotra Wysockiego datowanym na 4 IV 1945 r. użyto nazwy Landsberg n/ Wartą⁴¹. W tytule kolejnego dokumentu – Opis miasta Gorzów dawniej Landsberg n/W – z 18 V 1945 r. podpisanego przez Leona Kruszonę, wiceprezydenta miasta, zastosowano nazwę w brzmieniu niemieckim i polskim. Ponadto w części nagłówkowej tego dokumentu widnieją nazwy Urząd Miejski Gorzów oraz Gorzów⁴². Zaś w raporcie Pełnomocnika Ministerstwa Przemysłu Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów przygotowanym dla grup operacyjnych na Pomorze Zachodnie z 18 V 1945 r. zastosowano nazwę w brzmieniu Gorzów⁴³. W kolejnych miesiącach polska nazwa

³⁹ Ze względu na trudności zaopatrzeniowe i organizacyjne, do czasu wytworzenia własnych nowych, wykorzystywano pieczęce oraz druki administracyjne pozostałe po niemieckiej administracji.

⁴⁰ Protokół organizacyjny Milicji Obyw.[atelskiej] Tymczasowej w Landsbergu, APG, Starostwo Powiatowe Gorzowskie, sygn. 367, s. 1.

⁴¹ APG, Zarząd miejski i MW Sprawozdaniu z działalności administracyjnej na terenie miasta, datowanym Miejska Rada Narodowa w Gorzowie, sygn. 22, s. 1-3.

⁴² Opis miasta Gorzów dawn. Landsberg n/W z 18 maja 1945 r, APG, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 22.

⁴³ Raport o przeprowadzonej pracy w Gorzowie w czasie od 4 V do 18 V br. na mocy pełnomocnictwa C9/24, *Trudne początki. Z dziejów gorzowskich instytucji (Teksty źródłowe 1945-1948)*, oprac. D. Rymar, Gorzów 2001, s. 28.

miasta była już powszechnie stosowana, ale jej brzmienie nie zostało ujednoczone. W drugiej połowie 1945 r., jak również w pierwszej połowie (przynajmniej do końca marca 1946 r.), w zachowanych dokumentach wytworzonych przez organy polskiej administracji występuje ona w brzemieniu Gorzów lub Gorzów n/Wartą. Pierwszą odnajdujemy w nagłówkach lub treści pism, m.in.: kierownika Stolarni Miejskiej do Wydziału Oświaty, Kultury i Sztuki z 14 XI 1945 r., Miejskiego Komitetu Opieki Społecznej do Referatu Oświaty w Wydziale Społecznym Obwodowego Pełnomocnika Rządu na miasto Gorzów z 5 I 1946, Dyrektora Drukarni Państwowej w Gorzowie do władz miejskich z 22 III 1946⁴⁴. W brzmieniu drugim występowała na przykład w sprawozdaniu z działalności Rzeźni Miejskiej z 14 XII 1945 r., treści sprawozdania p.o. kustosza z działalności Muzeum Ziemi Lubuskiej z 9 I 1946 r., nagłówku odpowiedzi na pismo przygotowanej przez Szpital Miejski z 27 III 1946 r. do Wydziału Społecznego Zarządu Miejskiego⁴⁵.

W styczniu 1946 roku Ministerstwo Administracji Publicznej w porozumieniu z Ministerstwem Ziem Odzyskanych reaktywowało działalność Komisji do Spraw Ustalania Nazw Miejscowości. W celu zwiększenia efektywności powołano komisje regionalne. Przygotowaniem propozycji zmian nazw dla Pomorza Zachodniego i Ziemi Lubuskiej zajęła się komisja stworzona przy Instytucie Zachodnim w Poznaniu. Materiał przygotowany przez komisje regionalne był rozpatrywany przez komisję główną, a zatwierdzany przez Ministerstwo Administracji Publicznej wraz z Ministerstwem Ziem Zachodnich. Następnie ogłaszano je w Monitorze Polskim, dziennikach urzędowych obu ministerstw oraz regionalnych dziennikach wojewódzkich, w tym przypadku był to „Poznański Dziennik Wojewódzki”. Komisjom przygotowującym propozycje zmiany nazw zalecano poszukiwanie słowiańskich odpowiedników nazw niemieckich, a w przypadku ich braku przypisywanie do nich nazw pobliskich nieistniejących już osad o rodowodzie słowiańskim. Zalecenie to nie było ściśle przestrzegane, stąd

⁴⁴ Tamże, s. 38-40, 41-42.

⁴⁵ Tamże, s. 28, 30, 43.

część zaproponowanych toponimów była kalkami językowymi, spolszczeniami nazw niemieckich lub nie miała związku z ustalonym polskim nazewnictwem. Do września 1946 r. ostatecznie ustalono zaledwie 220 nazw. Nazwa Gorzów Wielkopolski została zatwierdzona 2 marca 1946 r. przez Komisję Ustalania Nazw Miejscowości, która to podjęła decyzję o urzędowym brzmieniu nazwy Gorzów Wielkopolski. Właściwe zarządzenie Ministrów Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych zostało opublikowane w Monitorze Polskim i zaczęło urzędowo obowiązywać 19 maja 1946 r. Zgodnie z zarządzeniami wymienionych ministerstw po opublikowaniu, zatwierdzonej na szczeblu ministerialnym, w dziennikach urzędowych polskiej nazwy nie wolno było używać odmiennego brzmienia lub skrótów⁴⁶. W świetle tych przepisów zastosowanie brzmienia nazwy Gorzów Wlkp. jest niedozwolone⁴⁷. Niemniej przepis ten od samego początku pozostawał martwy. Urzędy, przedsiębiorstwa, osoby prywatne po dzień dzisiejszy używają skrótu. W przypadku osób prywatnych najprawdopodobniej wynika to z ekonomiki zapisu, jak również przyzwyczajenia czy nieprzywiązywania uwagi do stosowanej formy zapisu. W przypadku urzędów może to wynikać z nieznamomości przepisów oraz utrwalenia zapisu w formie skrótowej. Jeśli chodzi o wytwórców, np. pieczęci czy tablic urzędowych, poza wymienionymi powyżej pobudkami czynnikiem determinującym stosowanie niedozwolonej formy nazwy miasta może być chęć zmniejszenia kosztów ich produkcji.

W ukazujących się w Gorzowie tygodnikach „Ziemia Gorzowska” (1945) i „Ziemia Lubuska” (1945-1946) używano wyłącznie brzmienia nazwy Gorzów.

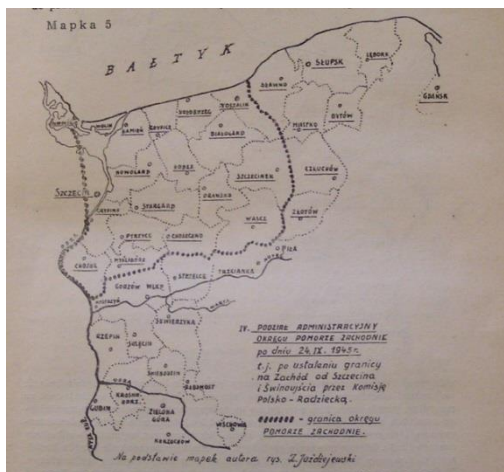
⁴⁶ *Wprowadzanie polskiego nazewnictwa po II wojnie światowej na ziemiach zachodnich na przykładzie województwa szczecińskiego. Rekonesans badawczy*, [w:] *Polska między Wschodem a Zachodem. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych US i Szczeciński Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego w Pobierowie 5-6 października 2007 r.*, t. II, *W kręgu polityki zagranicznej*, red. A. Szczepańska, H. Walczak i A. Wątor, Toruń 2008, s. 375-388 oraz *Zmiana nazw miejscowości na terenie ziem zachodnich i północnych w świetle publikacji dzienników urzędowych*, [w:] *Księga Pamiątkowa Profesorowi Januszowi Farysiowi w roku siedemdziesiątych urodzin*, red. E. Skorupska-Raczyńska i P. Słowiński, Gorzów Wielkopolski 2009, s. 223-236.

⁴⁷ M.P. 1946 nr 44 poz. 85, Zarządzenie Ministrów: Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 7 maja 1946 r. o przywróceniu i ustaleniu urzędowych nazw miejscowości.

Skany stron tytułowych gorzowskich tygodników
 Źródło: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Gorzowie Wielkopolskim.

W publikacjach odnoszących się do zagadnienia ustalania polskiej administracji na ziemiach zachodnich stosowano także niejednolite brzmienie nazwy miasta. I tak np. na mapie „Podział administracyjny Okręgu Pomorze Zachodnie kwiecień-maj 1945 r.”, zamieszczonej w numerze czasopisma „Szczecin. Miesięcznik Pomorza Zachodniego z 1961, zastosowano nazwę w brzmieniu Gorzów Wlkp.⁴⁸ W kolejnej mapie zamieszczonej w tym samym wydawnictwie widnieje nazwa w brzmieniu Gorzów⁴⁹.

Mapa Podziału administracyjnego Okręgu Pomorze Zachodnie w czerwcu 1945 r.

Mapa Podziału administracyjnego Okręgu Pomorze Zachodnie kwiecień-maj 1945 r
 Źródło: „Szczecin. Miesięcznik Pomorza Zachodniego” 1961, nr 11/12, s.86.

⁴⁸ Mapa Podziału administracyjnego Okręgu Pomorze Zachodnie kwiecień-maj 1945 r., „Szczecin. Miesięcznik Pomorza Zachodniego” 1961, nr 11/12, s. 86.

⁴⁹ Mapa: Podział administracyjny Okręgu Pomorze Zachodnie od lipca 1945 r., tamże, s. 89.

Dodanie do nazwy Gorzów członu Wielkopolski nie było przypadkowe. Trudno dopatrywać się w nim wpływu wydarzeń historycznych. Wydaje się pewnym, że czynnikiem decydującym były kwestie polityczne związane z przejęciem kontroli nad ziemiami zachodnimi przez państwo polskie i dążeniem do utrzymania tego stanu, pomimo braku wiążących decyzji dotyczących ustanowienia granicy zachodniej Polski zgodnych z prawem międzynarodowym. Niekwestionowane sąsiedztwo terenu, na którym powstał Landsberg z najstarszą dzielnicą kraju ułatwiało lansowanie teorii o przynależności do państwa polskiego w początkach średniowiecza oraz bezprawnym odebraniu tych ziem państwu piastowskiemu przez Niemców. Działanie propagandowe powojennych władz Polski polegające na budowaniu mitu polskości i odzyskaniu wcześniej utraconych terytoriów w odniesieniu do całości ziem przypisanych naszemu krajowi w zarząd w 1945 r., a wcześniej przynależących do Niemiec, służyło trzem celom powiązanim ze sobą.

1. Potwierdzeniu słuszności ustaleń międzynarodowych w kwestii polskiej granicy zachodniej oraz utrzymaniu tego stanu.
2. Usprawiedliwieniu zmiany wschodniej granicy Polski i oddaniu części terytorium Rzeczypospolitej ZSRR, czemu służyło wpajanie nieprawdziwego motywu, będącego przyczyną tych działań, według którego kresy wschodnie miały być historycznie bardziej ze Związkiem Radzieckim, co miało mieć przełożenie na niewielką liczbę ludności etnicznie polskiej zamieszkującej anektowane tereny.
3. Stworzeniu nieprawdziwego przekonania w społeczeństwie polskim, że nowo przyłączone obszary to sprawiedliwe rozwiązanie stanowiące rekompensatę za terytoria utracone na wschodzie.

Polityka propagandowa władz Polski w zakresie, który jest omawiany, była zakrojona na szeroką skalę, od między innymi upowszechniania słuszności

nazywania ziem zachodnich odzyskanymi, a przez to budowania narracji o odebraniu (czyt. nielegalnym) Polsce przez stronę niemiecką ziem piastowskich; poprzez zmianę nazw miejscowości wraz z budowaniem historycznego uzasadnienia dla podejmowanych decyzji, nawet w tych przypadkach, gdy dana wieś lub miasto po raz pierwszy w dziejach znalazły się w granicach Polski, po stworzenie podstaw prawnych uzasadniających powojenną zamianę granic i trwałości tych rozwiązań w świetle międzynarodowego porządku prawnego.

Człon Wielkopolski do końca lat czterdziestych XX wieku posiadał także uzasadnienie wynikające z przynależności Gorzowa (od lipca 1945 r.) do województwa poznańskiego. W latach 1945-1950 Gorzów został ustanowiony stolicą subregionu – Ziemi Lubuskiej – w której działała ekspozytura Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego. Bez wątpienia przypisanie administracyjne do województwa poznańskiego dawało pewien mandat do uzupełnienia nazwy Gorzów o człon Wielkopolski. Sytuacja uległa zmianie po zdegradowaniu miasta w wyniku zmian w podziale administracyjnym Polski z 1950 r. Współcześnie można wyszukiwać argumenty tak za utrzymaniem nazwy miasta w obecnym brzmieniu, jak i wskazujących na konieczność zmian. Jedne i drugie wskazano w treści opracowania.

Zakończenie

Gorzów Wielkopolski to jak zauważono na wstępie miasto o wielowiekowej tradycji, które powstało na terenie granicznym między Brandenburgią a państwem piastowskim.

Wydaje się, że niezależnie od obowiązującej nazwy w ciągu całej historii miasta nie stanowiła ona czynnika decydującego o jego dobrobycie lub upadku, a wynikała z przynależności państwowej oraz położenia geograficznego.

Landsberg an der Warthe – Gorzów zawsze był ośrodkiem miejskim o charakterze lokalnym, w którym rozwijało się rzemiosło, a następnie przemysł.

Miasto przeszło proces reformacji, oblegano je w trakcie toczących się wojen, a także dotykały je klęski żywiołów. Przez cały ten czas nie zaistniały czynniki takie jak: handel, przemysł, religia, złoża naturalne, dogodne położenie na szlakach komunikacyjnych, kultura, nauka lub inne, które wpłynęłyby na długotrwały wzrost pozycji miasta, a tym samym na jego ponadprzeciętny wkład w funkcjonowanie regionu, kraju. Współcześnie ze względu na istotne przemiany cywilizacyjne istnieje możliwość podwyższenia statusu Gorzowa. Wymaga to współpracy między reprezentantami władz i administracji różnych szczebli, gospodarki oraz społeczności akademickiej. Historycznie o rozwoju miast wielokrotnie decydował przemysł, handel. Współcześnie to już nie wystarcza, ponieważ źródło rozwoju nowoczesnych miast tkwi w działających miejscach uprawiania nauki, a więc w uczelniach akademiach o szerokim spektrum prowadzonej edukacji i badań. Współpraca przemysłu z nauką, a szerzej miasta z uczelnią wyższą to klucz do sukcesu, a tym samym sprostania wyzwaniom stawianym nam przez dynamiczny rozwój ludzkości.

Bibliografia

Anonim zw. Gallem, *Kornika Polska*, Wrocław 1986.

Bensykiewicz J., Boras Z., Wędzki A., *Dzieje Gorzowa*, t. 1, Gorzów Wielkopolski 1990.

S. Janicka, *Judaica w zasobach Archiwum Państwowego w Gorzowie Wielkopolskim*, [w:] *Żydzi na Środkowym Nadodrzu*, cz. 1, red. M. Wojecki, Zielona Góra 1996.

Dębska A., *Kościół katedralny w Gorzowie Wielkopolskim*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2017, t. 14.

Encyklopedia szkolna. Historia Polski, 2015.

Encyklopedia średniowiecza, 2006.

Kamińska K., Rudziński Z., *Gorzów Wielkopolski – miasto na siedmiu wzgórzach*, Kraków 2007.

Kozłowski K., *Pomorze Zachodnie w sześćdziesięcioleciu (1945-2005). Społeczeństwo – władza – gospodarka – kultura*, Szczecin 2007.

Kucharski B., *Gorzów Wielkopolski i okolice- przewodnik*, Poznań 1981.

Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski. Jedno miasto – Wspólna historia. Zwei Namen – Eine Geschichte, red. F. Neininger, J. Sikorski, Gorzów Wielkopolski 2010.

Łuczak Cz., *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993;

„Poznański Dziennik Wojewódzki” 1946, nr 29.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie powołania ekspozytur urzędów wojewódzkich na obszarze Ziemi Odzyskanych, Dz.U. z 1946 r., nr 28, poz. 178.

Rymar D., *Gorzów Wielkopolski 1945-1998. Przemiany społeczno-gospodarcze*, Szczecin-Gorzów Wielkopolski 2005.

Rymar D., *Gorzów Stolica ziemi Lubuskiej 1945-1950*, Gorzów Wielkopolski 2015.

Rymar D., *Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski 1257-1998*, Gorzów Wielkopolski 1998.

Rymar D., *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Solidarność w Regionie Gorzów Wielkopolskim*,
t. 1-4, Gorzów Wielkopolski 2010-2014.

Rymar D., *Trudne gorzowskie początki. Z dziejów gorzowskich instytucji*, Gorzów Wielkopolski 2001.

Rymar D., *Usunięcie z PPR wicewojewody Poznańskiego Floriana Kreonkego w świetle dokumentu zespołu Komitet Powiatowy Polskiej Partii Robotniczej w Gorzowie Wielkopolskim z 16 października 1948*, [w:] *Województwo poznańskie w latach 1945-1950*, red. K. Białecki, S. Jankowiak, R. Reczka, Poznań 2022.

Rymar E., *Albert zwany „z Luge”, zasadzca Gorzowa i jego rodzina*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1996, nr 3.

Rymar E., *Dlaczego Gorzów był Kobylą Górą?*, „Ziemia Gorzowska” 1993, nr 93.

Słowiński P., *Administracja terytorialna województwa szczecińskiego w latach 1945-1950*, Gorzów Wielkopolski 2008.

Słowiński P., *Gorzów Wielkopolski – centrum władz rządowych, kościelnych i prasy dla Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1950*, [w:] *Powrót do Macierzy? Ziemie Zachodnie i Północne w Polsce Ludowej*, red. M. Fic, Katowice 2020.

Słowiński P., *Historia – Tradycja – Współczesność. Dwadzieścia lat uczelni im. Jakuba z Paradyża*, Gorzów Wielkopolski 2018.

Słowiński P., *Literatura na łamach prasy gorzowskiej w latach 1945-1989. Szkic historyczny*, [w:] *Literatura w mediach. Media w literaturze. Doświadczenia odbioru*, red. K. Taborska i W. Kuska, Gorzów Wielkopolski 2010.

Słowiński P., *Obrazy z życia społecznego w powojennym mieście na łamach „Ziemi Gorzowskiej, Ziemia Lubuska (1)*, red. A. Maksymowicz, Zielona Góra 2015.

Słowiński P., *Prasa gorzowska w latach 1945-1953*, [w:] *Oblicza prasy Ziem Zachodnich w latach 1945-2012*, red. A. Bucek, P. Bartkowiak, D. Kotlarek, Zielona Góra 2013.

Słowiński P., *Reklamy i ogłoszenia w tygodniku „Ziemia Lubuska” jako źródło informacji o życiu miasta, Ziemia Lubuska (4)*, Zielona Góra 2018.

Słowiński P., *Zmiana nazw miejscowości, na terenie ziem zachodnich i północnych w świetle publikacji dzienników urzędowych*, [w:] *Post hominum memoriam. Profesorowi Januszowi Farysiowi uczniowie*

i przyjaciele, red E. Skorupska-Raczyńska, P. Słowiński, Gorzów Wielkopolski 2009.

Słowiński P., *Wprowadzanie polskiego nazewnictwa po II wojnie światowej na ziemiach zachodnich na przykładzie województwa szczecińskiego. Rekonesans badawczy*, [w:] *Polska między wschodem a zachodem*, t. II, *W kręgu polityki zagranicznej*, red A. Szczepańska, H. Walczak, A. Wątor, Toruń 2008.

Sygnecki J., *Żydzi w Gorzowie w latach 1933-45*, „Lamus” 2007, nr 16.

Szczegóła H., *Działalność Ekspozytury Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego w Gorzowie Wlkp.*, „Przegląd Zachodni” 1967, nr 5, s. 109-123.

Taborska K., *Piśmiennictwo postlandsberskie*, Gorzów Wielkopolski 2017.

Układ między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej

i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej, podpisany w Zgorzelcu dnia 6 lipca 1950 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 28 października 1950 r.), Dz.U. z 1951 r., nr 14, poz. 106.

Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków, podpisany w Warszawie dnia 7 grudnia 1970 r. oraz Oświadczenie rządowe z dnia 5 czerwca 1972 r. w sprawie wymiany dokumentów ratyfikacyjnych Układu między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o

podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków, podpisanego w Warszawie dnia 7 grudnia 1970 r., Dz.U. z 1972 r., nr 24, poz. 168 i 169.

Uchwała Rady Ministrów w sprawie wyłączenia z Okręgu Pomorze Zachodnie, Mazurskiego (Prusy Wschodnie) i Śląsk Dolny niektórych powiatów i przyznanie na terenie tychże powiatów wojewodom: Gdańskiemu, Biłostockiemu, Pomorskiemu i Poznańskiemu uprawnień Pełnomocników Okręgowych Rządu RP, M.P. 1945, nr 29, poz. 77.

Zysnarski J., Encyklopedia Gorzowa, Bydgoszcz 2007.